

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het fascinerende verhaal van een verloren gewaande stèle

Staring, N.T.B.

Citation

Staring, N. T. B. (2017). Het fascinerende verhaal van een verloren gewaande stèle. *Ta-Mery, Jaarlijks Magazine Voor Vrienden Van Het Oude Egypte*, 10, 140-161. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/57292>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/57292>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het fascinerende verhaal van een verloren gewaande stèle*

NICO STARING

Oudegyptische objecten in moderne collecties kennen vaak een bewogen geschiedenis. Dit artikel gaat over de bijzondere omzwervingen van een tot voor kort verloren gewaande stèle uit Sakkara.

KAALSLAG IN SAKKARA: VROEGE OPGRAVINGEN, VERZAMELINGEN EN VERSPREIDING VAN ANTIQUITEITEN

De Oudegyptische begraafplaats nabij het plaatsje Sakkara, gelegen op een uitgestrekt woestijnplateau op zo'n 3 km ten oosten van de oude hoofdstad Memphis, is lange tijd het speelveld geweest van kunsthandelaars en -verzamelaars. Daar konden zij vrij ongestoord en zonder al te veel last te hebben van regelgeving¹ het woestijnzand

omploegen in hun zoektocht naar mooie objecten. De gunstige ligging van het grafveld ten opzichte van Caïro heeft hier zonder meer aan bijgedragen. In die stad verbleven vele Europeanen – en later ook Noord-Amerikanen – die van een bezoek aan de oude ruïnes een dagtocht of, desnoods, een meerdaagse excursie maakten.² In de eerste helft van de 19^e eeuw waren het met name de in Caïro en Alexandrië gevestigde Europese diplomaten, handelaars en avonturiers. Consuls en ondernemers zoals Bernardino Drovetti (1776-1852), Giuseppe di Nizzoli (ca. 1792/4-1858), Giovanni d'Anastasi (1780-1860) en Giuseppe (Joseph) Passalacqua (1797-1865) bouwden in de jaren 20 van de 19e eeuw aan hun zeer omvangrijke privéverzamelingen van antiquiteiten.³ De opgravingen lieten ze doorgaans over aan lokale dorplingen en handelaars, van wie ze vaak ook objecten kochten. Met het groeiend aantal toeristen in het Egypte van midden 19e eeuw nam de vraag naar authentieke, Oudegyptische objecten ook gestaag toe. Het is tegenwoordig bijna niet meer voor te stellen, maar in de aller-eerste reisgidsen, vanaf 1830, werden toeristen zelfs aangemoedigd privé-opgravingen uit te voeren.⁴ Het is dan ook niet verrassend dat deze min of meer legale activiteiten leidden tot een kaalslag van de aanwezige oudheden. Halverwege die eeuw, in 1857, schreef Auguste Mariette (1821-1881) er het volgende over:

'... Ik leefde vier jaar tussen de *fellahin*,⁵ en in die vier jaar was ik getuige van iets dat nauwelijks te geloven is; zehonderd graftomben verdwenen van de vlakte van Abouzyr en Saqqarah.'⁶

Die observatie gaf in 1858 aanleiding tot het oprichten van de Egyptische oudheidkundige dienst. Mariette werd er vanzelfsprekend de eerste directeur. Ongebreidelde schatgraverij werd via nieuwe regelgeving en toezicht daarop aan banden gelegd.⁷ Deze en andere veranderingen moesten ervoor zorgen dat Egyptes (faraonische) erfgoed beschermd werd en voor de toekomst behouden bleef. Om precies die reden werd het nationaal oudheidkundig museum te Boelak gesticht.⁸ In de praktijk bleef het onwettige graven naar, en handelen in antiquiteiten voortbestaan (zelfs tot in onze tijd), hoewel nooit meer op dezelfde schaal als ervoor gebeurde.

CASE STUDY: DE WERELDWIJDE VERSPREIDING VAN HET MEMPHITISCHE GRAF VAN PTAHMOSE

Wanneer we de hierboven geschetste vroegmoderne geschiedenis van Sakkara in beschouwing nemen, zal het niemand verbazen dat er maar weinig grafstructuren compleet bewaard gebleven zijn. Het

vroege graafwerk heeft ertoe geleid dat tombes meestal gedeeltelijk en soms zelfs volledig gedemonteerd werden en via via in een veelheid aan publieke en private verzamelingen terecht kwamen. De verkoop van de grote collecties zoals die bijeengebracht door de eerder genoemde grootverzamelaars leidden tot verdere versnippering en verspreiding van reliëfs, beelden en andere grafelementen. Eén zo'n graf waarmee ik me in het kader van mijn promotieonderzoek heb beziggehouden, is dat van Ptahmose, de burgemeester van Memphis in de vroege 19e dynastie (ca. 1290-1260 v. Chr.).⁹ Die monumentale 'tempel-graf'¹⁰ behoorde in zijn tijd tot de meest imposante in de Nieuwe Rijks necropolis. Tot de herontdekking van het graf in 2010 was het slechts bekend van losse elementen, zoals beelden, reliëfs en pilaren die over wereldwijde collecties verspreid waren geraakt. In mijn studie heb ik tot op heden 34 van die graf-elementen kunnen identificeren: van Baltimore tot Tokio en van Caïro tot Leiden (tabel 1). De verzamelgeschiedenis van enkele van deze objecten is ronduit fascinerend. Die geschiedenis is tegelijkertijd ontzettend belangrijk om de vroege exploratie van het Memphitische grafveld en de verspreiding van de weggenomen objecten beter te kunnen begrijpen. Wie groef wanneer welk graf op en hoe/via wie (welke handelaars, verzamelaars, etc.) kwamen de afzonderlijke objecten uiteindelijk op hun huidige plek terecht? Deze aspecten maken deel uit van het 'gebruiksleven'¹¹ van een archeologische vindplaats of, zoals in dit geval, van een enkel grafmonument. In dit artikel zal ik me beperken tot de biografie van één enkel object, ter illustratie van de vaak complexe moderne verzamelgeschiedenis en het belang van herkomstonderzoek.

MODERNE (OPGRAVINGS-)GESCHIEDENIS: HET GRAF VAN PTAHMOSE 1820-2010

Ik zal ermee beginnen het object, een stèle, in haar historische, vroegmoderne context te plaatsen. Met andere woorden: wat weten we tot nu toe over de opgravingsgeschiedenis van het graf van Ptahmose? Die is op z'n zachts gezegd namelijk veelbewogen te noemen. Het graf werd voor het eerst bezocht door moderne gravers in de vroege jaren 1820. Dat weten we, omdat beelden, reliëfs en pilaren van deze hoge ambtenaar dan opduiken in de verzameling van d'Anastasi, de meest vooraanstaande verzamelaar van Egyptische oudheden in die tijd. De verkoop van zijn privécollecties zorgde voor verdere verspreiding en versnippering van de graf-elementen. Zijn eerste, 5500 objecten tellende verzameling arriveerde in 1828 in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.¹² Daaronder waren vier zgn.

Ptahmose, Burgemeester van Memphis – Corpus van objecten

I	Reliëfs
1-3	Caïro, Egyptisch Museum JE 4873-4875
4	Florence, Museo Egizio 2557
5	Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AP 54
6	Frankfurt, Liebieghaus IN 1643
7	Caïro, Egyptisch Museum TN 25.6.24.6
8	Durham, Nasher Museum of Art at Duke University 1984.2.3
9-10	Berlijn, Ägyptisches Museum 1631-32
11	"Mur Rhoné" (verloren)
12	"Blok uit Gizeh" gezien door Lepsius, ingebouwd in een "Arabische" tombe (verloren)
13-17	"Devéria-doorgang" (verloren)
II	Beelden
1	Baltimore, Walters Art Museum 22.106
2	Tokio, Matsuoka Museum of Art 568
3-4	Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AST 7-8
5	Caïro, Egyptisch Museum JE 41532
6	Londen, British Museum EA 1119
III	Architecturale elementen
1-4	Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AP 51a-d (<i>djed</i> -pilaren)
5	Caïro, Egyptisch Museum 40.000 (papyrusvormige zuil)
6	Piramidion gezien door Lepsius bij Solomon Fernandez (verloren)
IV	Stèles
1	Notitieboek H.O. Lange 1899: gezien bij een handelaar in Kafr el-Haram, Gizeh (verloren)
2	Berlijn, Ägyptisches Museum 19718
V	Grafuitrusting
1.	Musée Antoine Vivenel de Compiègne Inv. L. 496 (sarcofaagfragment)
VI	Offertafels
---	---
VII	Buiten het graf gevonden objecten
1	Parijs, Musée du Louvre IM 5269 (stèle uit het Serapeum)
2	Parijs, Musée du Louvre SH 213 (oesjabt uit het Serapeum)

Tabel 1 Overzicht van alle, tot dusverre bekende elementen uit het graf van Ptahmose.

djed-pilaren, twee zitbeelden en een reliëffragment. Twee zitbeelden van de vrouw van Ptahmose, Nehyt geheten, kwamen mogelijk via d'Anastasi in een Franse collectie terecht en eindigden na een lange reis en diverse kunsthandelaars en -verzamelaars in respectievelijk Baltimore en Tokio.

Op de Caïreense kunstmarkt van de jaren 1840 kwamen inmiddels ook stukken uit het graf van Ptahmose beschikbaar. De Pruisische wetenschapper Karl Richard Lepsius (1810-1884) bezocht er in 1842 de kunsthandel van Solomon Fernandez (actief ca. 1830-1860).¹³ De 'Spaanse Jood', zoals door tijdgenoten naar hem verwezen wordt,¹⁴ had lange tijd de controle over het woestijnplateau bij Sakkara.¹⁵ In die jaren werd er niks opgegraven zonder dat hij er weet van had. Dat veranderde toen zijn grote rivaal Mariette in 1858 verheven werd tot directeur van de oudheidkundige dienst en daarmee het alleenrecht verwierf over een enorme opgravingsconcessie. De rol van Fernandez was acuut uitgespeeld. Maar jaren eerder dus kocht Lepsius van Fernandez twee panelen met hiëroglifische tekst die de piramide van het graf bekleed hadden.¹⁶ Ook zag hij in diens zaak een piramidion, het hardstenen sluitstuk van diezelfde piramide. De twee panelen eindigden in de collectie van het Egyptisch Museum in Berlijn; van het piramidion ontbreekt sindsdien elk spoor.¹⁷ Lepsius werkte in 1843 ook zelf enkele weken in Sakkara. Met zijn team voerde hij er kleinschalige opgravingen uit en kopieerde verschillende grafreliëfs.¹⁸

Afb. 1 Théodule Devéria 1859, *Sakkarah (Memphis). Tombeau de Ptah-mès*. Albumine zilverdruk van een papieren negatief, 21,2 x 28,1 cm. The Metropolitan Museum of Art, Gilman Collection, Purchase, Joseph M. Cohen Gift, 2005 (2005.100.321). © The Metropolitan Museum of Art.

Afb. 2 Het graf van Ptahmose tijdens opgravingswerkzaamheden in oktober 2013. Foto: Ola el-Aguizy, Cairo University.

In zijn documentatie ontbreekt vooralsnog bewijs voor een bezoek aan het graf van Ptahmose.

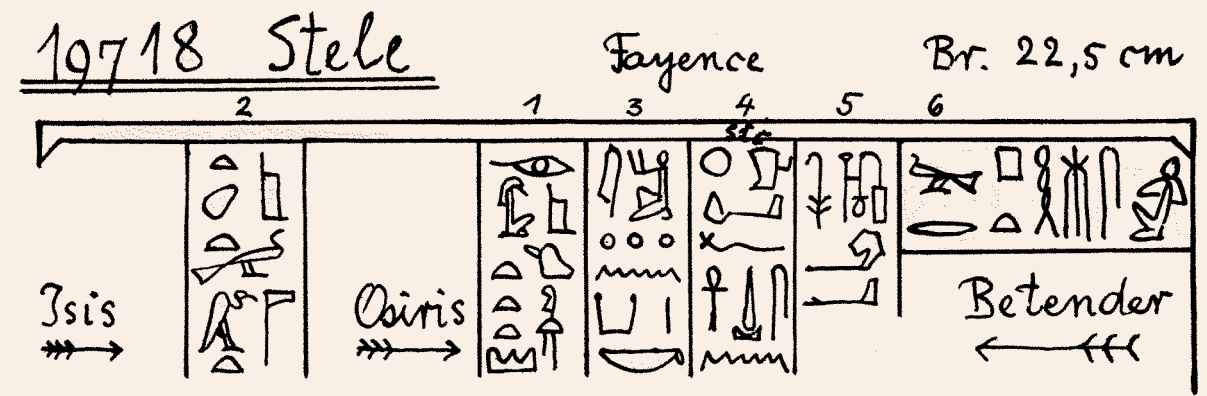
De laatsten die het graf wel met zekerheid bezochten voordat het zo'n anderhalve eeuw onder het woestijnzand zou verdwijnen, zijn Mariette en zijn assistent Théodule Devéria (1831-1871). Als directeur van de oudheidkundige dienst ondernam Mariette begin 1859 verschillende opgravingscampagnes, van de Nijldelta in het noorden tot Elefantine in het zuiden. Devéria was niet heel toevallig geselecteerd als assistent. De Fransman was namelijk al heel vroeg bekend met fotografie. Zo wist hij als één van de eersten de monumenten in Sakkara op de gevoelige plaat vast te leggen. Dat leverde een enorme tijds-winst op ten opzichte van het kopiëren met de hand en bovendien was deze methode niet foutgevoelig.¹⁹ De foto die Devéria maakte van een passage in het graf van Ptahmose zou lange tijd het enige tastbare bewijs zijn voor het bestaan van dit monument (afb. 1).²⁰ Overigens heeft Mariette zelf gewoon bijgedragen aan het verdere verval van dit graf. Zijn werkzaamheden leken toen vooral gedreven door een zoektocht naar handzame objecten voor het nieuw in te richten Boelak Museum. Onder die objecten was in ieder geval het paneel dat op de foto in de linker deurpost zichtbaar is.²¹ Van alle andere reliëfs op de foto ontbreekt ieder spoor.

Wat er na 1859 gebeurde met het graf is mij volstrekt onduidelijk. Het wordt nergens meer genoemd en ook zijn er geen latere foto's van bekend. We mogen daarom wel aannemen dat het snel onder het woestijnzand verdween. Immers, in een tijdsbestek van vier decennia hadden de vroegste bezoekers het graf al grondig leeggehaald. De meest interessante elementen waren verwijderd en wat overbleef was een skelet van leemtichels. Toch kwamen aan het einde van de 19^e eeuw nog enkele grafelementen op de kunstmarkt terecht. Bijvoorbeeld een reliëffragment dat via de vermaarde Egyptische antiquair Maurice Nahman (1868-1948) in de vs belandde.²²

Pas in 2010 werd het graf van Ptahmose herontdekt. Een archeologische missie van de Universiteit van Caïro, onder leiding van Ola el-Aguizy, stuitte toen op de restanten van het monument (afb. 2). Nog slechts enkele kalkstenen reliëffragmenten bekleedden de van leemtichels gebouwde muren. De oorspronkelijke grafinventaris bevindt zich tegenwoordig grotendeels in publieke en private collecties. Mogelijk zijn enkele stukken nog niet eens als zodanig herkend, simpelweg omdat de naam en/of titel(s) van de grafeigenaar erop ontbreken.

EEN FAIENCE STÈLE IN HET KELSEY MUSEUM OF ARCHAEOLOGY IN ANN ARBOR

De veelheid aan opgravers, verzamelaars en handelaars die in de afgelopen anderhalve eeuw bij het demonteren van het graf van Ptahmose betrokken waren, heeft tot een vrij diffuus historisch beeld geleid. Juist om die reden is de verspreiding van een enkel grafmonument bijzonder lastig te volgen. De aanknopingspunten ontbreken veelal. Daar komt bij dat lang niet alle objecten in (museum-)collecties daadwerkelijk gepubliceerd zijn. We weten simpelweg niet van het bestaan van veel objecten. Een positieve keerzijde daarvan is, dat je soms per toeval iets op het spoor kunt komen waar je niet per se direct naar op zoek was. Dat gebeurde mij in 2013, toen ik nog volop met mijn promotieonderzoek bezig was. Jacobus van Dijk, egyptoloog aan de Rijksuniversiteit Groningen, wees mij op een mogelijk onbekend object dat afkomstig leek uit het graf van Ptahmose. In het gesloten magazijn van het Kelsey Museum of Archaeology in Ann Arbor (Michigan, vs) zag hij jaren geleden een faience stèlefragment, beschreven voor een ambtenaar genaamd Ptahmose. In het Memphis van het tweede millennium v. Chr. was die naam weliswaar buitengewoon populair, de combinatie met de ambtstitel *ḥ3.ty-ḥ.w wr*, 'grote burgemeester', kan maar op één persoon betrekking hebben. Bovendien zijn stèles gemaakt van faience vrij zeldzaam. Er zijn zelfs maar enkele individuen bekend die meer dan één van zulke stèles bezaten.

Afb. 3 Stèle ÄM 19718 zoals gepubliceerd in Roeder, *Aegyptische Inschriften*, 308.

En laat Ptahmose er daar nu net één van zijn. De reeds bekende stèle bevindt zich in het Egyptisch Museum in Berlijn en heeft inventarisnummer ÄM 19718 (afb. 3).²³

Dit curieuze geval van twee faience stèles voor één grafeigenaar moest hoe dan ook verder bestudeerd worden. Goede foto's en behoorlijke documentatie ontbraken vooralsnog. Daarom nam ik contact op met de conservatoren van het Kelsey Museum, Terry Wilfong en Janet Richards. Zij hadden direct meer informatie beschikbaar. Op de meegestuurde foto in hoge resolutie konden de teksten en iconografie goed bestudeerd worden (afb. 4).

In het iets verzonken, rechthoekige beeldvlak zien we aan de rechter zijde Ptahmose, staand in aanbidding voor de goden Osiris en Isis. Ptahmose draagt een weelderige pruik en is gehuld in kostbare,

Afb. 4 Faience stèle van Ptahmose in het Kelsey Museum, inv. nr. KM 1981.4.4. © Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, Ann Arbor.

prachtig geplooid kleding waarmee hij zijn status van hoge ambtenaar onderstreept. Tussen Ptahmose en de goden is nog net het gevulde plateau van een offertafel zichtbaar. Daarop staat een schenkan om een plengoffer mee te maken, aan weerszijden geflankeerd door ronde broden en daarbovenop ligt een lotusstengel waarvan de bloem op Osiris georiënteerd is. Deze koning van de onderwereld zit op zijn troon, draagt zijn kenmerkende *atef*-kroon en toont een goddelijke baard. In de handen omklemt hij zijn onderscheidende attributen, de dorsvleugel en kromstaf. Zijn gemalin, Isis, is te herkennen aan het bloktroonvormige embleem op haar hoofd, voor het woord *s.t*, de schrijfwijze van haar naam. In haar hand(en) houdt ze de zgn. *wadj*-scepter vast. De gehele scène is op Egyptische artistieke wijze in een microkosmos gesitueerd. De bovenrand van het geheel wordt gevormd door een langgerekt hiëroglifisch teken dat leest als *p.t*, 'hemel'. Dit element wordt aan weerszijden omhoog gehouden door staanders, ongetwijfeld gepositioneerd op een horizontale lijn verwijzend naar het hiëroglief *t3*, 'land'. De stèle is langs de onderzijde van het tafereel afgebroken, waardoor we niet zeker kunnen weten welke vorm de stèle oorspronkelijk gehad heeft.

De hiëroglifische tekstregels- en kolommen benoemen de figuren in de scène bij naam en toenaam en lichten de getoonde activiteit toe:

Wsir hn.t(y) imn.tyt

Osiris, Voorste van het Westen

3s.t wr.t mw.t ntr

Isis de Grote, Moeder van de god

(rdi.t) i3w n k3=k Wsir di=f nh.w wds.w snb.w n sš nsw h3.ty-3.w wr Pth-ms(.w)

(Het maken van) aanbidding (= het aanbidden) van uw *ka*, Osiris, opdat hij leven, voorspoed, en gezondheid moge geven aan de koninklijk schrijver en grote burgemeester, Ptahmose.

De ogenschijnlijke overeenkomsten met de Berlijnse stèle zijn rond uit treffend (vgl. afb. 3 en 4). Een diepgaande vergelijkende studie van beide objecten was echter nog niet mogelijk. De stèle in Berlijn was namelijk nog niet eerder volledig gepubliceerd. Er was slechts een schetsmatige lay-out van het object beschikbaar voorzien van

hand-gekopieerde hiëroglifische teksten. Dit is hoe de stèle was opgenomen in een in 1924 verschenen publicatie van de Duitse egyptoloog Günther Roeder (1881-1966). Aan het begin van de 20e eeuw bekleedde hij diverse posities in het Egyptisch Museum. Volgens Roeders beschrijving toont de 22,5 cm brede stèle een persoon in aanbidding (*Betender*) voor de goden Osiris en Isis. De drie personages worden geïdentificeerd in de tekstkolommen erboven. De figuur in aanbidding is aangeduid als de 'koninklijk schrijver en grote burgemeester, Ptahmose'. De stèle in het Kelsey toont ons exact dezelfde iconografie en bovendien komen de teksten precies overeen. Gaat het hier misschien om een kopie? In geval van faience is dat helemaal geen gek idee. Het geglazuurde kalksteen wordt doorgaans in mallen gemaakt. Denk bijvoorbeeld aan oesjabtj's en amuletten. Deze stèle zou daarom ook weleens in een mal geproduceerd kunnen zijn. Dat zou in ieder geval verklaren waarom er twee identieke exemplaren van bestaan.

Om deze hypothese te kunnen testen, was op zijn minst een goede foto van de Berlijnse stèle nodig. Aan zo'n foto bleek niet heel eenvoudig te komen. Op mijn verzoek om meer informatie over het object kreeg ik pas na lang wachten een kort en helder antwoord: na een grondige collectie-inventaris in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was de stèle als vermist aangemerkt. In de oorlog had het museum hevig te lijden gehad onder geallieerde bombardementen, met name op 22 en 23 november 1943, op 3 februari 1945 en tijdens de definitieve slag om Berlijn in april van datzelfde jaar. Het museumgebouw raakte grotendeels verwoest. De kogelinslagen zijn nog tot op de dag van vandaag in de zuilengalerij langs het in 2009 heropende museum zichtbaar. De bombardementen beschadigden vele objecten, waaronder reliëfs uit Sakkara.²⁴ Sommigen werden zelfs volledig verwoest. Gelukkig was een groot deel van de collectie al vroeg in de oorlog in veiligheid gebracht. Het museum sloot haar deuren in 1939 en in 1942 werden objecten geëvacueerd. De meest waardevolle daarvan werden buiten Berlijn in geheime opslagplaatsen ondergebracht; minder belangrijke en zware, moeilijk te verplaatsen objecten bleven in het museum achter. Daar deden de natuurstenen sarcofagen dienst als containers voor kleine objecten. Eén van die objecten: de faience stèle van Ptahmose. Deze werd in de granieten sarcofaag van Pete-ese (inv. nr. ÄM 29) geplaatst (afb. 5). Tijdens de naoorlogse inventarisatie van de museumcollectie bleek die stèle te ontbreken en werd sindsdien als verloren beschouwd. Gelukkig bleek de beschrijving van Roeder niet het enige tastbare bewijs voor het bestaan van de stèle. Uiteindelijk wist men de enige foto

van het object uit het archief op te duiken. Een digitale scan van deze foto uit de jaren 20 kreeg ik daarna toegestuurd (afb. 6). Eén enkele blik op de foto's van de stèle in Ann Arbor en die in Berlijn volstaat om vast te stellen dat het hier niet gaat om twee afzonderlijke stèles, maar om één en hetzelfde object. Niet alleen zijn de teksten en iconografie identiek, ook de beschadigingen op het oppervlak en de breuk langs de onderzijde komen volledig overeen. Er kan dus geen twijfel over bestaan: de stèle in het Kelsey Museum is de verloren stèle uit Berlijn!

Afb. 5 Beschermingsmaatregelen in de sarcofagenzaal in het Neues Museen, 1939-1941. © Zentralarchiv der Staatlichen Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz.

DE EGYPTISCHE COLLECTIE VAN SAMUEL GOUDSMIT

Hoe kwam de Berlijnse stèle van Ptahmose nu in de Verenigde Staten terecht? De zoektocht naar een antwoord op die vraag begint in de archieven van het Kelsey Museum in Ann Arbor. Van ieder object in de collectie is de acquisitiegeschiedenis nauwkeurig vastgelegd. Volgens die gegevens werd de faience stèle in 1981 aan het museum geschonken als onderdeel van een veel grotere privéverzameling. De genereuze donor was Irene B. Goudsmit, weduwe van de Nederlands-

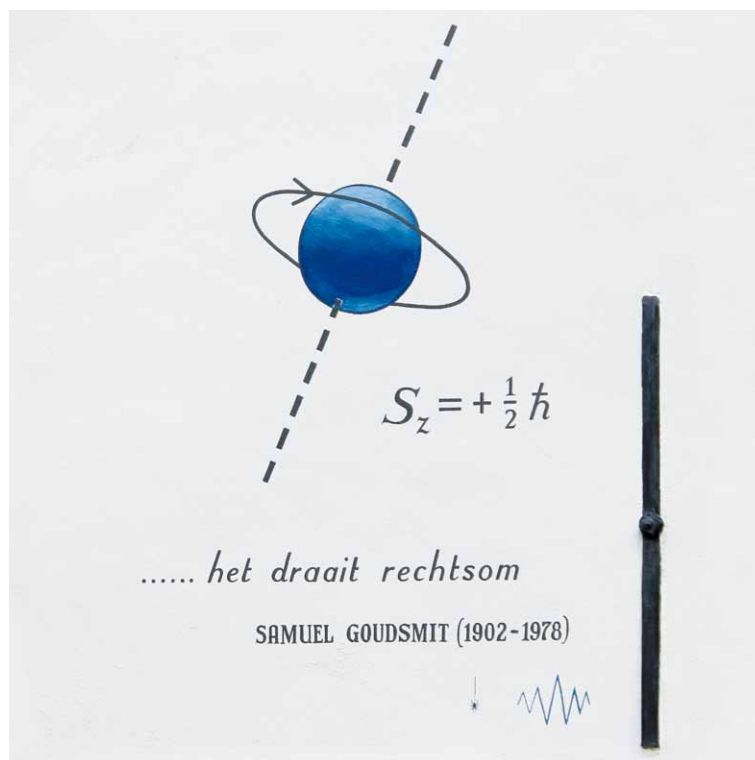

Afb. 6 Faience stèle van Ptahmose in het Egyptisch Museum in Berlijn, inv. nr. ÄM 19718. Scan van een glasnegatief uit ca. 1920. © Ägyptisches Museum und Papyrusammlung, Staatliche Museen zu Berlin. Foto: onbekend.

Amerikaanse natuurkundige en fervent kunstverzamelaar Samuel Abraham Goudsmit (1902-1978).²⁵ Voor egyptologen is dit misschien een volstrekt onbekende naam; in de natuurkunde daarentegen is hij een beroemdheid. Goudsmit wordt alom beschouwd als een van de meest vooraanstaande 20^e eeuwse wetenschappers in zijn vakgebied.

Goudsmit werd geboren in Den Haag en groeide op in het Bezuidenhout. De zoon van Joodse middenstanders – zijn vader was handelaar in mahoniehouten toiletzittingen en zijn moeder was de eigenares van een hoedenzaak – ging in Leiden theoretische natuurkunde studeren. Na het afstuderen volgde promotieonderzoek in de atoom- en kernfysica. Zijn promotor Paul Ehrenfest (1880-1933) was in Leiden de opvolger van Hendrik Lorentz – middelpunt van een uitgebreid Europees academisch netwerk waar Goudsmit later in zijn carrière veel baat bij zou hebben. Natuurkundigen die er in die tijd toe deden waren veel geziene gasten in Leiden. Ehrenfest was bijvoorbeeld goed bevriend met grootheden als Albert Einstein, Niels Bohr en Robert Oppenheimer, de latere wetenschappelijk leider van het Manhattanproject.

Naast de vanzelfsprekende interesse in de natuurkunde, ontwikkelde Goudsmit in zijn Leidse studietijd ook een buitengewone belangstelling voor het Oude Egypte. Als lid van studievereniging Christian Huygens hield hij geregeld voordrachten over zijn favoriete onderwerp, de atoomstructuur. Die eentonigheid kwam hem op kritiek te staan van de voorzitter, welke hem aanspoorde om ook eens over een geheel ander onderwerp te vertellen. Goudsmit nam de kritiek uiterst serieus en de keuze die hij daarop maakte kon bijna niet verder van zijn eigen specialisme af staan. Hij besloot namelijk colleges te gaan volgen in de Oudegyptische taal. Het curriculum werd in die tijd verzorgd door Pieter Boeser (1858-1935), de eerste docent egyptologie aan een Nederlandse universiteit (1910-1928) en tevens conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden (1892-1925). Goudsmit was dat jaar de enige student die zich voor egyptologie inschreef. Zodoende volgde hij twee jaar lang wekelijks privécolleges. Boeser was zeer onder de indruk van zijn nieuwe student en probeerde Goudsmit zelfs over te halen om verdere studie in de egyptologie te ondernemen. Goudsmit zag zo'n carrière niet zitten; zijn toekomst lag toch echt in de natuurkunde. Wel bleef de fascinatie voor Egypte en zijn kunst. Nog tijdens zijn studietijd kocht hij zijn eerste Oudegyptische objecten, een aantal scarabeeën, bij kunsthandel Douwe Komter in Amsterdam. In de jaren daaropvolgend zou hij een indrukwekkende privécollectie bijeenbrengen.

Afb. 7 Het principe van het elektronspin verbeeld de gevel van Gerecht 13 in Leiden: 'Een elektron draait linksom of het draait rechtsom'. Foto: Nico Staring.

Ondertussen ging het hem in zijn onderzoek ook zeer voor de wind. In 1925 ontdekte hij samen met collega-promovendus George Uhlenbeck (1900-1988) het concept van de spin van het elektron: een natuurkundige interpretatie van deeltjes die om hun as draaien (afb. 7) – een grote doorbraak in de kernfysica. Het talent van de promovendi bleef niet onopgemerkt en direct na hun promotie in 1927 vertrokken ze beiden naar de Universiteit van Michigan in Ann Arbor om daar als onderzoekers aan de slag te gaan.

NAZI-JAGER EN KUNSTVERZAMELAAR BIJ DE PUINHOPEN VAN HET EGYPTISCH MUSEUM IN BERLIJN

In de Tweede Wereldoorlog nam Goudsmits carrière een verrassende wending. Zijn uitzonderlijke kennis van de atoomfysica stelde hem in staat als geen ander de voortgang van het atoomprogramma van nazi-Duitsland te beoordelen. De Amerikanen wilden graag weten in hoeverre de nazi's in staat waren een atoomwapen te produceren. Om die vraag te kunnen beantwoorden, werd vanuit het Manhattanproject een speciale inlichtingenmissie in het leven geroepen, de Alsos-missie. De wetenschappelijke leiding ervan was in handen van Goudsmits. Niet alleen vanwege zijn kennis als hoogleraar kernfysica was hij geknipt voor deze functie. Als niet-geboren Amerikaan mocht Goudsmits niet betrokken zijn bij het Manhattanproject zelf. Dus zou Goudsmits tijdens de missie in Duitsland gevangen genomen worden, dan kon hij ook geen cruciale, geheime informatie prijsgeven,

Afb. 8 Leutenant Toepel (links) en Samuel Goudsmits (rechts) tijdens de Alsos-missie in Stadtilm (Thüringen) op 16 april 1945. © AIP Emilio Segrè Visual Archives. Foto: Malcolm Thurgood.

zo was de gedachte. Ook zijn uitgebreide netwerk in Europa sprak in zijn voordeel. Hij kende alle belangrijke natuurkundigen en wist waar zich de belangrijkste faciliteiten bevonden, ook in Duitsland. De leidende figuur in het nucleaire onderzoeksprogramma van nazi-Duitsland, Nobelprijswinnaar voor de natuurkunde in 1932, Werner Heisenberg (1901-1976), was geen onbekende voor Goudsmit. Sterker nog, op zijn uitnodiging kwam Heisenberg voor een zomerschool in 1939 naar de Universiteit van Michigan en logeerde bij het echtpaar-Goudsmit. Tenslotte werd zijn hobby egyptologie gezien als de perfecte uitlaatklep voor een puzzeloplosser. Hij bezat daarom de nodige eigenschappen van een begaafd detective waaraan in deze rol sterk de behoefte was.

Begin 1945 begon het serieuze veldwerk van de Alsos-missie. Goudsmit en zijn team werden via Frankrijk naar Duitsland uitgezonden (afb. 8). Voor de geallieerde troepen uit bezochten ze locaties waar zich volgens de inlichtingen mogelijk atoomgeleerden, atoomgeheimen of installaties voor de productie van atoomwapens konden bevinden. Over de missie publiceerde Goudsmit in 1947 een boek. De titel ervan laat weinig aan de verbeelding over wat betreft zijn opvattingen over wetenschapsbeoefening onder een dictatoriaal regime: 'Alsos: The Failure of German Science'.²⁶ In dat boek lezen we dat Goudsmit en zijn mannen er op 3 mei 1945, tijdens Operatie Humbug, in slagen om in het Zuid-Duitse Hechingen enkele sleutelfiguren van het nazi-atoomprogramma te arresteren. Onder de gearresteerden is niemand minder dan Heisenberg. Voor Goudsmit is het op dat moment een wrange gewaarwording. Hij kende Heisenberg immers goed. En nog geen twee jaar eerder had hij Heisenberg per brief een noodkreet gestuurd om zijn ouders te behoeden voor deportatie. Heisenbergs hulp kwam echter te laat. De aan de Nederlandse autoriteiten geschreven brief arriveerde enkele dagen nadat Goudsmits ouders op transport gezet waren naar het concentratiekamp Auschwitz. Daar zouden ze beiden op 12 februari 1943 overlijden.

Na de arrestatie van Heisenberg begaf de Alsos-missie zich richting Berlijn, de stad die in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog zwaar te lijden had onder de talrijke bombardementen en beschietingen. In zijn boek beschrijft Goudsmit hoe hij op een dag de restanten van het beroemde Egyptisch Museum op het Museumsinsel passeert (afb. 9):

Afb. 9 Houten transportkar met een drietal beschadigde mummies die zojuist uit de puinhopen van het Neues Museum in Berlijn geborgen zijn, 1950-1952. © Zentralarchiv der Staatlichen Museen zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz.

'...Het gebouw was een totale ruïne. Zo ongeveer het enige ding dat er nog was, was een door bommen beschadigde en jammerlijk vervallen uitzierende mummie uit de Ptolemaeïsche Periode. De arme oude suppoost die ook in betere tijden bij het museum gewerkt had, was zo onder de indruk dat iemand zich de plaats nog herinnerde, dat hij erop aandrong dat ik de mummie zou meenemen. Voor even was ik in de verleiding om het te doen en het dan naar Washington terug te sturen en te laten "testen op radioactiviteit". Maar het was te groot voor onze jeep en dus moest ik me tevreden stellen met een paar fragmenten van geschilderde mummiewindsels (...).²⁷

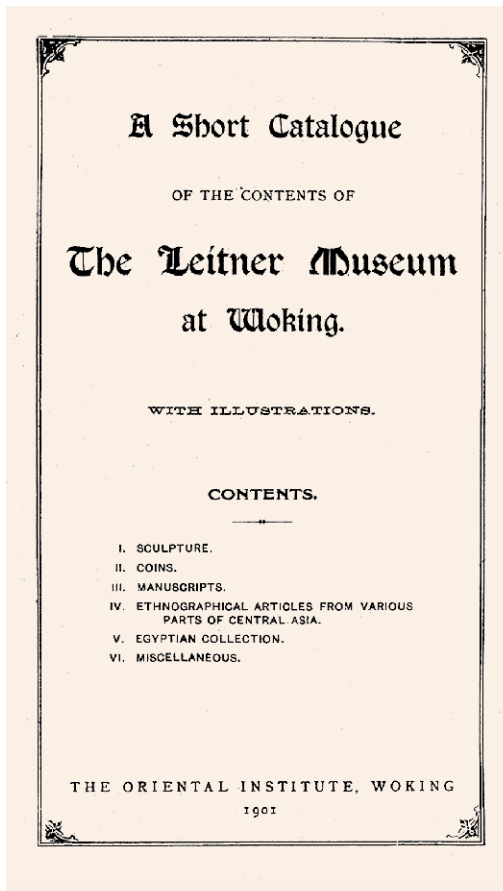
Hoewel Goudsmit de faience stèle in zijn beschrijving niet noemt, lijkt het wel zeer aannemelijk dat hij het stuk bij deze gelegenheid in zijn bezit kreeg. De 'fragmenten van geschilderde mummiewindsels' zijn vrijwel zeker te identificeren als twee objecten in de collectie van het Kelsey Museum.²⁸ In zijn persoonlijke aantekeningen schrijft Goudsmit over deze 'kartonnagefragmenten uit een mummieomhulsel (ca. 760-525 v. Chr.)' dat hij ze verworven had via een 'privéverzamelaar in Duitsland, 1945'.²⁹ Precies dezelfde herkomst staat ook bij de faience stèle vermeld. Of Goudsmit de stèle in z'n handen gedrukt kreeg van dezelfde oude suppoost, of dat hij het op een andere manier in z'n bezit kreeg, moeten we, bij gebrek aan onbetwistbaar bewijs, maar even in het midden laten.

Terug in de Verenigde Staten werd Goudsmit een vaste bezoeker van het Kelsey Museum of Archaeology. Het oudhedenmuseum van de Universiteit van Michigan werd in 1953 vernoemd naar de grondlegger van de archeologische collecties van de universiteit, Francis W. Kelsey (1858-1927). In zijn testament was besloten dat Goudsmit zijn collectie aan het door hem geliefde museum zou nalaten. Na zijn overlijden werd de verzameling oudheden in 1981 formeel overgedragen door zijn tweede vrouw en weduwe, Irene B. Goudsmit. In het museum ontving de faience stèle inventarisnummer KM 1981.4.4. De nieuwe aanwinsten werden het jaar daarop tentoongesteld in een tijdelijke expositie, getiteld 'The Samuel A. Goudsmit Collection: A Scientist Views the Past'.³⁰ De stèle zou in nog twee andere, tijdelijke tentoonstellingen figureren,³¹ waarna het permanent in het gesloten magazijn belandde.

TUSSEN SAKKARA EN BERLIJN: DE COLLECTIE LEITNER IN WOKING

De Egyptische afdeling van de toenmalige Koninklijke Musea in Berlijn verwierf de faience stèle van Ptahmose in 1910. En de stèle kwam niet alleen: het maakte deel uit van een 65 objecten omvattende col-

lectie oudheden. Die collectie bestond grotendeels uit scarabeeën en bronzen figuurtjes en was gekocht van een zekere 'mevrouw L. Leitner uit Woking (nabij Londen)'. Wie was deze mevrouw en hoe kwam ze aan de Egyptische objecten? In de bestaande egyptologische literatuur komt haar naam als verzamelaar of handelaar in antiquiteiten niet voor. Mijn zoektocht naar de herkomst leek dan ook gestrand, totdat Caris-Beatrice Arnst, conservator van het Egyptisch Museum in Berlijn, op het idee kwam de archieven van het Berlijnse Museum voor Aziatische Kunst eens te raadplegen. En inderdaad: daar kwam de naam wel bovendien, namelijk in verband met de aankoop in 1911 van de zgn. Gandhara-sculpturen.³² De naam 'L. Leitner' blijkt te verwijzen naar Lina Olympia Leitner (1848-1912). Zij was toen de weduwe van de in Hongarije geboren Joods-Britse Oriëntalist, taalkundige en ontdekkingsreiziger Gottlieb Wilhelm Leitner (1840-1899).³³ Deze intrigerende polyglot werd reeds op zijn 21e benoemd tot professor Arabisch en Mohammedaans (Islamitisch) recht aan King's College, Londen. Daarna voerde zijn veelzijdige carrière hem naar Brits India (Pakistan), alvorens in de jaren 70 zijn wetenschappelijke werk aan de Universiteit van Heidelberg te vervolgen. In 1881 keerde hij terug naar Engeland, op zoek naar een geschikte locatie voor een door hem op te richten centrum voor de studie van Oosterse talen, culturen en geschiedenis. De keuze viel twee jaar later op Woking in Surrey, waar in 1884 het Oriental Institute geopend werd.³⁴ Een groot deel van zijn door de jaren heen opgebouwde imposante privéverzameling bracht hij onder in het instituutsgebouw. De collectie van het Leitner Museum bestond uit sculpturen, munten, manuscripten en Centraal-Aziatische ethnografica; en een 1480 objecten tellende Egypteverzameling. De collectie als geheel werd in 1901 summier gepubliceerd in 'A Short Catalogue of the Contents of the Leitner Museum at Woking' (afb. 10).³⁵ De Oudegyptische objecten worden er in één enkele paragraaf samengevat. Na het overlijden van Gottlieb Leitner in 1899 werd het Oriental Institute gesloten. Zijn weduwe bood de collectie van het Leitner Museum enkele jaren later aan verschillende musea te koop aan. Het Berlijnse Museum voor Aziatische Kunst werd er zo de nieuwe, gelukkige eigenaar van. De vraag hoe de faience stèle in Berlijn terecht kwam is zo

Afb. 10 Titelpagina van de catalogus van het Leitner Museum in Woking.

Afb. 11 De faience stèle van Ptahmose is terug in Berlijn. © SMB Ägyptisches Museum und Papyrussammlung. Foto: Sandra SteiB.

Afb. 12 De faience stèle van Ptahmose wordt bij terugkeer in Berlijn aan onderzoek en restauratie onderworpen. © SMB Ägyptisches Museum und Papyrussammlung. Foto: Sandra SteiB.

dus wel beantwoord. De vraag hoe Leitner in eerste instantie de bezitter werd van een Egyptecollectie – en dan met name toegespitst op de faience stèle – moet ik vooralsnog onbeantwoord laten. Mogelijk had hij de collectie reeds voor 1878 verworven. Maar of de stèle daar ook onderdeel van was, is niet zeker. Op dit punt gaat de zoektocht dus nog zeker verder.

Afb. 13 De faience stèle van Ptahmose, Egyptisch Museum, Berlijn, inventarisnummer ÄM 19718. © SMB Ägyptisches Museum und Papyrussammlung. Foto: Nina Loschwitz.

REPATRIËRING NAAR BERLIJN

Terug naar het Kelsey Museum of Archaeology in Ann Arbor. Toen ik eind 2013 tot de conclusie kwam dat de faience stèle aldaar dezelfde was als de vermiste stèle uit Berlijn, lichtte ik de conservatoren van de Egypte-afdeling in over mijn bevindingen. Na intern onderzoek werd al snel een procedure gestart die moest leiden tot teruggave van het object. Hoewel er geen bewijs bestaat voor het feit dat Goudsmit de stèle moedwillig ontvreemdde uit de puinhopen van het Egyptisch Museum in Berlijn, was het toch op een oneigenlijke manier van eigenaar gewisseld.³⁶ De bureaucratische processen die bij zo'n repatriëring komen kijken, nemen veel tijd in beslag. Maar eind mei van dit jaar was het dan eindelijk zover: de stèle van Ptahmose werd in New York officieel overgedragen aan de directeur van het Egyptisch Museum in Berlijn, Friederike Seyfried. Repatriëring van in de Tweede Wereldoorlog gestolen kunst is natuurlijk niet uniek. Wat wel zeldzaam is, is dat het in dit geval niet gaat om door de nazi's gestolen kunst, maar om kunst die door de geallieerden uit Duitsland weggenomen is. Om begrijpelijke redenen hebben de Duitse autoriteiten zich in het verleden weinig ingespannen om gestolen kunst terug te krijgen. Dit soort toevalstreffers vormen daar nog steeds een uitzondering op. Bij terugkeer in het museum werd de faience stèle in juni 2017 eerst aan een grondige onderhoudsbeurt onderworpen (afb. 11-13). Tegelijkertijd werd een tijdelijke opstelling ingericht waarin de stèle aan de internationale pers getoond werd en waar het de komende maanden tentoongesteld blijft. Uiteindelijk zal Ptahmose weer een permanente plaats in de opstelling krijgen, samen met de twee piramide-panelen die in 1842 door Lepsius gekocht werden in de antiquiteitszaak van Fernandez in Caïro.³⁷

NOTEN

* De onderzoeksresultaten waarop dit artikel gebaseerd is, werden eerder gepubliceerd in zowel een wetenschappelijk als een populariserend tijdschrift: Staring, N., 'Revisiting Three Objects in Berlin Pertaining to the Mayor of Memphis, Ptahmose: The 'Lost' Faience Stela ÄM 19718 and the Limestone Pyramid Panels ÄM 1631-1632', *Studien zur Altägyptischen Kultur* 45 (SAK 2016) 341-374; Staring, N., 'Wege einer verloren geglaubten Stele: Berlin ÄM 19718', *aMun: Magazin für die Freunde Ägyptischer Museen und Sammlungen* 18/53 (aMun 2016) 35-42. Deze zijn het resultaat van promotieonderzoek uitgevoerd aan Macquarie University (Sydney, Australië). Voor hulp en suggesties ben ik de volgende personen veel dank verschuldigd: Boyo Ockinga en Susanne Binder (Macquarie University); Jacobus van Dijk (Rijksuniversiteit Groningen); Caris-Beatrice Arnst en Friederike Seyfried (Ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Staatliche Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz); Terry Wilfong en Janet Richards (Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, Ann Arbor).

1 Officieel mocht niet zomaar iedereen overal graven naar oudheden. Daartoe moest een

zgn. *firman* aangevraagd worden: officiële toestemming verleend door de machthebber in Egypte. In de jaren 1820 was dat Mohammed Ali.

- 2 Zie bijv. Reil, W., *Ägypten als Winteraufenthalt für Kranke: Zugleich ein Führer für Cairo und Umgegend* (Braunschweig, 1859) 197-198, over een meerdaags bezoek vanuit Caïro aan Sakkara met de mogelijkheid tot overnachten in een tent, mits men die zelf meehad.
- 3 De verzamelingen bijeengebracht door deze mannen vormden de basis voor diverse Europese musea met een Egyptische collectie, waaronder het British Museum in Londen, het Egyptisch Museum in Berlijn, het Louvre in Parijs, het Archeologisch Museum in Bologna, het Egyptisch Museum in Turijn, het Kunsthistorisch Museum in Wenen en het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.
- 4 Reid, D.M., *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I* (Los Angeles, 2002) 81-82.
- 5 Arabische term voor boeren, landbouwers.
- 6 David, E., *Mariette Pacha 1821-1881* (Parijs, 1994) 100.
- 7 Onder de nieuwe regelgeving riskeerden lokale bewoners gevangenschap wanneer ze ook maar één voet zetten in een Oudegyptische tempel. Volgens Mariette sorteerde dit het gewenste effect: '...er is geen oude steen meer die zonder mijn toestemming geroerd wordt.' Mariette, A.É., 'Notice sur l'état actuel et les résultats, jusqu'à ce jour entrepris pour la conservation des antiquités égyptiennes en Égypte', *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres* 3 (CRAIBL 1859) 154.
- 8 Het museum aan de oever van de Nijl werd in 1858 gesticht en op 16 oktober 1863 geopend door *Khedive* Ismail Pacha (Mariette, 'Notice sur l'état', CRAIBL 3 (1859) 155, 165; Mariette, A., *Notice des exposés dans les Galeries Provisoires du Musée d'Antiquités Égyptiennes de S.A. le Vice-Roi à Boulaq* (Alexandrië, 1868 [1864]). Het museum kreeg in 1878 een overstroming te verduren. Als gevolg van de hevige wateroverlast gingen vele objecten verloren. De collectie werd toen in 1891 overgebracht naar het voormalige paleis van Ismail Pacha in Gizeh. De permanente opvolger daarvan, het huidige museum aan het Tahrirplein in Caïro, opende haar deuren in 1902.
- 9 Staring, N.T.B., *Studies in the Saqqara New Kingdom Necropolis. From the Mid-19th Century Exploration of the Site to New Insights into the Life and Death of Memphite Officials, Their Tombs and the Use of Sacred Space*, Dissertatie, Department of Ancient History, Macquarie University (Sydney, 2015); Staring, N., 'The Tomb of Ptahmose, Mayor of Memphis. Analysis of an Early 19th Dynasty Funerary Monument at Saqqara', *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 114/2 (BIFA0 2014) 455-518.
- 10 De monumentale graftomben uit de laat-18e en 19e dynastie in Sakkara vertonen architectonische en decoratieve gelijkenissen met contemporaine tempels voor de goden en koningen (Van Dijk, J., *The New Kingdom Necropolis of Memphis: Historical and Iconographical Studies*, Dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen (Groningen, 1993) 200-202.
- 11 Polz, D., 'Excavating and Recording of a Theban Tomb. Some Remarks on Recording Methods', in J. Assmann, G. Burkard en V. Davies (red.) *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology* (Londen en New York, 1987) 122-123.
- 12 Dit was de eerste van drie grote verzamelingen van d'Anastasi. De tweede collectie werd in 1839 verkocht aan het Brits Museum en de derde werd in 1857 geveild in Parijs. Voor de collectie d'Anastasi in Leiden en de vroege jaren van het museum, zie: Halbertsma, R.B., *Scholars, Travellers and Trade: The Pioneer Years of the National Museum of Antiquities in Leiden, 1818-40* (Londen, 2003).
- 13 Voor het meest complete overzicht van wat we weten over Fernandez, zie: Staring, 'Revisiting Three Objects', SAK 45 (2016) 352-354.
- 14 Brugsch, H., *Mein Leben und mein Wandern* (Berlijn, 1894) 156.
- 15 Een andere vooraanstaande handelaar in antiquiteiten die zich concentreerde op de

- Memphitische begraafplaats, was Youssef (Joseph) Massara, *dragoman* voor het Franse consulaat. Zijn broer (?) Hanna Massara was *dragoman* voor het Britse consulaat en was actief in de vroege jaren 1860. Zie: Málek, J., 'El-Ma'sara and Masarra', *Orientalia Lovaniensia Periodica* 17 (OLP 1986) 5-16.
- 16 Lepsius, C.R., *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Text 1 (Leipzig, 1897-1913) 16.
 - 17 Lepsius, *Denkmaeler*, Text 1, 15.
 - 18 Lepsius, K.R., *Letters from Egypt, Ethiopia, and the peninsula of Sinai*, red. L. Horner en J.B. Horner (Londen, 1853) 69-79.
 - 19 Aldus Mariette: *Le Serapeum de Memphis* (Parijs, 1857) 3. Zie ook: Staring, N., 'The Mid-19th Century Exploration of Saqqara: Mariette and Early Photography', *Saqqara Newsletter* 14 (SN 2016) 40.
 - 20 Voor een uitgebreide analyse van de foto, zie: Staring, 'The Tomb of Ptahmose', *BIFAO* 114/2 (2014) 455-518.
 - 21 Het reliëfblok heeft inventarisnummer JE 4874.
 - 22 Reliëffragment Nasher Museum of Art at Duke University (North Carolina, vs), inventarisnummer 1984.2.3; Staring, N., 'A Relief from the Tomb of the Memphite Mayor Ptahmose in the Masher Museum of Art at Duke University', *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 25 (BACE 2014) 117-146.
 - 23 Roeder, G., *Aegyptische Inschriften aus den Staatlichen Museen zu Berlin*, Band 2: *Inschriften des Neuen Reichs* (Leipzig, 1924) 308.
 - 24 Bijvoorbeeld reliëfs AM 2088-2089 uit het graf van Maya, opzichter van het schathuis ten tijde van Toetanchamon en Horemheb. Zie bijv. Graefe, E., 'Das Grab des Schatzhausvorstehers und Bauleiters Maya in Saqqara', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 31/2 (MDAIK 1975) 187 n. 1; 200, fig. 6a, pl. 58
 - 25 Bederson, B., *Samuel Abraham Goudsmit 1902-1978: A Biographical Memoir* (Washington, 2008). Recent verscheen ook een complete biografie van Goudsmit, geschreven door Volkskrant-wetenschapsjournalist Martijn van Calmthout: *Sam Goudsmit. Zijn jacht op de atoombom van Hitler* (Amsterdam, 2016). Ook voor niet-natuurkundigen is het boek zeer aan te bevelen.
 - 26 Goudsmit, S.A., *Alsos: The Failure of German Science* (New York, 1947).
 - 27 Goudsmit, *Alsos*, 124-125.
 - 28 Inventarisnummers KM 1981.4.3a-b en KM 1981.4.32.
 - 29 Cool Root, M., *A Scientist Views the Past: The Samuel A. Goudsmit Collection of Egyptian Antiquities* (Ann Arbor, 1982) 24-25; Talalay, L.E., en Cool Root, M.C., *Passionate Curiosities: Tales of Collectors & Collections from the Kelsey Museum*, Kelsey Museum Publication 13 (Ann Arbor, 2015) 93-94, fig. 6.32-33.
 - 30 Cool Root, *A Scientist Views the Past*.
 - 31 Allen, M.L., en Dix, T.K., *The Beginning of Understanding: Writing in the Ancient World* (Ann Arbor, 1991), 71, nr. 59; Richards, J.E., en Wilfong, T.G., *Preserving Eternity: Modern Goals, Ancient Intentions. Egyptian Funerary Artifacts in the Kelsey Museum of Archaeology* (Ann Arbor, 1995) 23, nr. 111.10.
 - 32 De Gandhara-regio bevindt zich in huidig noordwest-Pakistan en oostelijk Afghanistan. De Boeddhistische Gandhara-sculpturen dateren uit de Kushana-dynastie, tussen de 1^e en 7^e eeuw n. Chr.
 - 33 Oxford Dictionary of National Biography: <http://www.oxforddnb.com/view/article/51109>. Leitner werd geboren als Gottlieb Sapier in Pest, Hongarije. De achternaam Leitner is afkomstig van de tweede echtgenoot van zijn moeder (gehuwd na het overlijden van Leopold Sapier).
 - 34 Leitner stichtte in 1889 tevens de Shah Jahan-moskee, één van de eerste in West-Europa en de eerste voor dat doel gebouwd in Groot-Brittannië.
 - 35 The Oriental Institute Woking, *A Short Catalogue of the Contents of the Leitner Museum at Woking* (Woking, 1901).
 - 36 De vraag zou hier natuurlijk kunnen rijzen waarom de stèle niet aan Egypte teruggegeven is. Hoewel het niet duidelijk is onder welke omstandigheden het object dat land verlaten heeft, is het wel duidelijk dat het in 1910 met zekerheid onderdeel was van een Europese collectie. Dat is ver voor de kunstmatige grens van 1970 die volgens een UNESCO-conventie bepaalt dat alle antiequiteiten die voor dat jaar het land van herkomst verlaten hebben, ongeacht het eventuele illegale karakter van de uitvoer ervan (zoals bij zovele oude Egypte-collecties het geval is), toch als rechtmatig beschouwd worden.
 - 37 Aspecten die ik in dit artikel niet besproken heb, zijn de oorspronkelijke context en mogelijke functie van de faience stèle. Dat is expres gedaan, want op dit moment is daar niet zo heel veel over te zeggen. Geen enkele van dergelijke stèles zijn in hun oorspronkelijke gebruikscontext teruggevonden. Mogelijk werden deze stèles ergens in het grafmonument geplaatst, maar of dat door de grafeigenaar zelf gebeurde of door iemand anders, is onbekend. Ook precies waar in het graf de stèle functioneerde, is niet duidelijk. De Oudegyptische woorden voor faience, *thn* en *hsbd*, werden ook voor andere materialen gebruikt, zoals lapis lazuli en glas, en *thn* had bovendien connotaties met eigenschappen zoals 'schitterend' en 'schijnend'. Wellicht dat dat iets zegt over de plaats waar de stèle gestaan heeft, bijvoorbeeld buiten in het zonlicht of mogelijk zelfs op of nabij de grafpiramide die natuurlijk ook met (de verering van) de zon geassocieerd werd.